

اَلْحَلٰیقُ بَصۜطَةً فَاذْكُرُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ
تَفْعَلُوْنَ ۚ قَالُوْا اَحِثُّنَا لِعِبَادِ اللّٰهِ وَحَدِّثْ
وَنَدِّ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَاؤُنَا مَا تَنَاوَلْنَا
نَعِدْنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصّٰدِقِيْنَ ۚ قَالَ
قَدْ نَعِمَ عَلَيَّكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ رَجُلٌ غَضِبْتُ
اَنْجَادُوْنِيْ فِىْ اَسْمَائِكُمْ مِّمَّوْهَا اَنْتُمْ
اٰبَاؤُكُمْ مَا نَزَلَ بِهٖم مِّنْ مُّسْلَطًا ۙ فَانظُرُوْا
اِىَّ مَعَكُمْ مِّنَ الْمُنْظَرِيْنَ ۝

تم کو زیادہ دیا پس خدا کے کرشموں کو یاد کرو تاکہ فلاح یاب ہو۔
انہوں نے کہا کیا تم تمہارے پاس اس غرض سے آئے ہو کہ ہم
ایک خدا کی عبادت کریں اور جن کو ہمارے باپ دادا پوجتے
آئے ہیں انہیں ہم چھوڑ دیں پس اگر تم سچے ہو جس چیز سے ہم
دھمکاتے ہو لاؤ۔ جو دنے کہا تمہارے پروردگار کی طرف سے تم
پر عذاب اور غضب نازل ہوا ہی چاہتا ہے، کیا تم لوگ مجھ کو
ایک من گڑبست باتوں کے بارے میں جھگڑتے ہو جن کی الوہیت پر
خدا نے کوئی دلیل بھی نازل نہیں فرمائی پس انتظار کرو میں
بھی تمہارے ساتھ انتظار کر رہا ہوں۔

(۶۵-۷۱) اعراف

مذکورہ بالا آیات میں غور کرنے سے نصیح و خیر اندیشی کے علاوہ انبیاء علیہم السلام کی اور امتیازی خصوصیات
بھی روشن ہوتی ہیں۔

(۱) ایک صاحب بصیرت کو سب سے پہلے پیغمبر اور دنیوی بادشاہ میں فرق نظر آئیگا وہ اس طرح کہ
پیغمبر و نبوت کے ساتھ ہی اپنی قوم کو غیر اللہ کی غلامی سے نجات دلانے کی انتھک کوشش کرتا ہے،
اس راہ میں موانع اس کے سامنے پہاڑ بن کر ڈرتے اور سہماتے ہیں مگر وہ ان کا انتہائی ثبات اور کوہنہ
سے مقابلہ کرتا ہے، اغراض پرست اس کی مخالفت پر کمر باندھتے، طرح طرح سے اس کے خلاف مظاہرے
کرتے ہیں مگر وہ اپنے نصب العین کی کامیابی کے لیے رات دن ایک کر دیتا ہے۔ بالآخر کامیابی کا سہرا
اُسی کے سر ہوتا ہے۔ یا یہ کہ اس کے مخالفین شقاوت و سرکشی کی بدولت صفحہ ہستی سے مٹا دیے جاتے ہیں
اس کے برعکس ایک دنیاوی بادشاہ کی زندگی کا مقصود لوگوں کو غلام بنانا اور اپنا اُتو سیدھا کرنا ہوتا ہے
اس کی شریعت سب سے الگ تھلگ اس کی غرض ہوتی ہے، وہ اپنی غرض پوری کرنے کے لیے خون کی

ندیاں بہانا جائز سمجھتا ہے، آج مذہب یورپ کیا کر رہا ہے۔

(۲) پیغمبر کی ایک دوسری خصوصیت یہ ہے کہ وہ خاک پاسے بھی زیادہ خاکسار ہوتا ہے، انکسار و عجز کا جو اثر اس کے ظاہری جسم پر ہوتا ہے اس سے کہیں بڑھ کر اس کا قلب منفعّل ہوتا ہے، اسی بنا پر وہ اپنے آپ کو لوگوں کے سامنے خدا کا ایک قاصد و فرستادہ کی حیثیت سے پیش کرتا ہے۔

(۳) پیغمبر کی ایک اور نمایاں خصوصیت یہ بھی ہے کہ وہ بہت ہی متحلّ ہوا کرتا ہے، ڈھیلے کا جواب پتھر سے نہیں دیا کرتا بلکہ لطف و پیار اس کی سب سے زبردست سپرہوتی ہے، جملہ انبیاء کی سیرت کا یہ نہایت روشن باب ہے۔

(۴) پیغمبر کی ایک اور خصوصیت یہ ہے کہ جب اس کی قوم اپنی نا سمجھی کی بنا پر معجزہ معجزہ کی رٹ لگاتی ہے تو محض اس توقع پر کہ ممکن ہے لوگ ٹھیک ہو جائیں معجزہ دکھانے میں زیادہ سے زیادہ تاخیر کرتا ہے، اس میں بھی اس کی اپنی قوم کے ساتھ انتہائی شفقت کا جذبہ کار فرما ہوتا ہے ہم نے قرآن پاک سے بطور مثال کے حضرت ہودؑ کی اپنی قوم کے ساتھ خیر اندیشی کا حال پیش کیا ہے تاکہ اسی آئینہ میں اور پیغمبروں کی سیرتوں کو بھی مشاہدہ کر لیا جائے، ورنہ یہ وصف تو ایسا ہی جس میں اس جماعت تدسی کا ہر فرد برابر کا شریک ہے۔

نفع کی اہمیت | حدیث شریف میں اس وصف کے اختیار کرنے پر بڑا زور دیا گیا ہے، ذیل کی حدیث اس باب میں حجت قاطعہ ہے :-

عَنْ جُبَيْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ بَايَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ جُرَيْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ مِنْ رِوَايَتِهِ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ ﷺ، يَكُونُ لَكَ فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ ثَلَاثُ خصالٍ: أَنْ تَكُونَ رَاضِيًا بِمَا نَزَلَكَ مِنَ الْوَحْيِ، وَأَنْ تَكُونَ رَاضِيًا بِمَا نَزَلَكَ مِنَ الْوَحْيِ، وَأَنْ تَكُونَ رَاضِيًا بِمَا نَزَلَكَ مِنَ الْوَحْيِ» (بخاری جلد ۱۹ صفحہ ۱۹)

یہی نہیں بلکہ بعض حدیثوں سے تو یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بغیر اس وصف کے ایمان درجہ کمال تک

ہنپتا ہی نہیں۔ ملاحظہ ہو۔

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يُؤْمِنُ
أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِإِخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ
آنحضرت صلعم نے فرمایا ہے کہ تم میں سے کسی شخص پر واقعی معنی
میں مومن کا اطلاق نہیں ہو سکتا تا آنکہ وہ اپنے بھائی کے
لیوہی پسند نہ کرے جو اپنے لیے پسند کرتا ہے۔
(بخاری جلد ۸ صفحہ ۸)

ایک دوسری حدیثیں ہے :-

مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَاضُعِهِمْ وَتَوَاضُعِهِمْ وَ
مَخَاطِفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ الْوَاحِدِ إِذَا اشْتَكَى
مِنْ عَصَا وَتَدَاغَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْمِ وَالْحِجْجِ
مسلمانوں کی شیرازہ بندی ایسی ہے جیسے ایک جسم اور اس کے
مختلف اعضاء، ایک عضو میں درد ہوتا ہو تو سارا جسم محسوس کرتا ہو
اور اسکی بچپنی میں سی طرح حصہ لیتا ہو جیسے خود اک اندر درد ہو رہا ہو۔
ان دونوں حدیثوں سے واضح ہے کہ ایمان کی تکمیل اُسی وقت ہوتی ہے جب انسان دوسروں
کے لیے بھی ویسا ہی خیر اندیش ہو جیسا کہ خود اپنے لیے ہے، ورنہ اس پر لفظ مومن کا اطلاق ویسے ہی ہوگا،
جیسے اندھے کو آپ بنا کیس یا سمجھنے لگیں۔

اوپر کی سطروں میں نصح کی بابت انبیاء علیہم السلام اور صحابہ کرام کی مقدس سیرتوں کا جو خاک
پیش کیا گیا ہے وہ حرف صحیح ہے، مبالغہ کا شائبہ بھی نہیں ہے۔ یہیں یقین ہے کہ قرن اول کے
مسلمانوں کی شیرازہ بندی اسی مقدس تعلیم کے ذریعہ ہوئی تھی اور اسی کے ذریعہ انہوں نے ایسا عروج
حاصل کیا تھا جس کے دیکھنے کے لیے ہماری نظریں مشتاق ہیں اور پھر اسی کی روحانیت پیدا کر کے ترقی
کر سکتے ہیں۔

کیا مسلمانوں کی کوئی جماعت ہماری آواز پر لبیک کہنے کے لیے تیار ہے؟

”سَمَطُ الدَّلَالِي“ پر تنقید کا جواب

از مولانا عبدالغفر المبینی صدر شعبہ عربی مسلم یونیورسٹی علی گڑھ

(۴)

(۱۵) مجھے بلا قیمت ہدیہ کیوں نہیں بھیجی؟ اور میرے جہرہ نہ دینے کا کیوں بدلہ لیا؟ (۱۶) چونکہ میں بدقت تمام اُس کے خریدنے (تا امروز تھیانے) کے قابل ہوا، اس لیے تمہاری تغلیط ضروری ہے۔ (۱۷) ضرور ہے کہ ان تنبیہات پر تم دب جاؤ ورنہ اور ہوا خیزی کی جائیگی۔ (۱۸) سُنہے تم کہتے ہو کہ ابن حجر نے اصحاب میں اغلاط کیے ہیں، اور کہ ”فتح الباری“ مغلطی کی شرح سے ماخوذ ہے۔ وما ينبغي لك هذا والا فلما خسر ارق ومغیر علی المتقدمات لا تعرف مغلطای وانا اعرفه جیل۔ کیونکہ وہ جناب کے تایا جان تھے۔ خود مانتے ہیں کہ متاخر سارق ہوئے ہیں مگر اوروں کو ایسا کہنے کی اجازت نہیں دیتے (۱۹) تمہارے پاس کتب انساب درجال نہیں ہیں کہ جمہور النسب جو مولوی شجاعت علی رامپوری سے آپ نے ایٹھ لی تھی اور جس پر وہ مدۃ العززالاں رہے اور اکمال۔ (۲۰) کتبنا حتی تتیقن ان هناك سرجا لا یقدر من الاشياء حق قد ها وان الارض لم تخل من قائم بحجة وبرهان حالانکہ اگر آپ شیعوں کے قائم منظر تھے تو یہیں کیا؟ (۲۱) مدیر کتب خانہ آصفیہ نے مجھ سے یہ کیوں کہا؟ کہ شمسین کے شاگرد ہو۔ (۲۲) ... یا رجنک نے تمہاری واسپی کجود مجھ سے یہ کیوں لکھا کہ سمن کی طرح کوئی تعمیری کارنامہ کرو۔ (۲۳) وائس چانسلر علی گڑھ نے مجھے ایسا جواب کیوں دیا کہ یہاں کوئی اسامی خالی نہیں (۲۴) میرے مجمع کرینکوں کے جہرہ کے حوالے کیوں نہیں دیا کرتے۔ (۲۵) مجھ سے مدد کیوں نہیں لیا کرتے وغیرہ وغیرہ:-

وجاهل مدہ فی جملہ ضحکی حتی اتتید فتراسة وضم

دکیف لا یجسد امر وعلکم لعلی کل هامة قدم

(ط) قالی یا بکری کی بہت سی خامیاں مجھے ہنوز معلوم نہ ہوئیں تو: صلائے عام ہے یا ران نکتہ داں کے لیے! یہ بات کہ میں پیشا ور سے آپ سے پوچھتا تھا اور آپ نہ پوچھتے تھے:- تفہیر تو لے چرخ گرداں تفہیر۔ آپ کو تو شرح بنی لے کورس میں بیاض چھوٹے کا اقرار ہے، بہت خوب! تو جب آپ اُس میں میرے کچھ کام نہ آئے، تو لالی

ناظرین میں ذاتیات سے ہمیشہ دور رہا ہوں، مگر یہ مضمون تو ایسا نہیں ہے، جواب دینا ضرور ہے میں نے ہی جناب کو بوقت ورود سورت تقریباً سنہ ۱۹۰۰ء میں طلب علم پر آمادہ کیا تھا، ورنہ جناب کج کل کاشتکاری یا دکانداری کر رہے ہوتے :-

فلولا بنو عمران كان ابن يوسف كما كان عبد من عبید ایاد

(ی) اعلیٰ درجہ کی کتابوں کا حوالہ دیا ہے یا کیا؟ اس کا اندازہ تو شروع کی طول طویل فہرست المآخذ پر نظر ڈالنے سے معلوم ہو گا کہ شاید ہی کسی کتاب کے مؤلف نے اتنی کتابیں پیش نظر رکھی ہوں۔ غالباً جھوٹ لکھتے وقت آپ کچھ حیا سے کام لینے کے عادی نہیں معلوم ہوتے؟ ورنہ وقاحت کے ساتھ یہ حرات قیامت، قیامت، ایچیجیہ جمرہ کے چند حوالے ۱۵۵ و ۱۵۶ و ۱۶۹ و ۱۷۳ و ۱۷۶ و ۱۸۰ و ۱۹۳ و ۱۹۴ و ۲۰۱ و ۲۰۴ و ۲۱۶ و ۳۲۱ و ۳۳۷ و ۳۵۲ و ۳۶۰ و ۳۶۳ و ۳۹۲ و ۳۹۹ و ۴۳۳ و ۴۳۶ و ۴۸۰ و ۴۹۳ و ۴۹۴ و ۵۸۳ و ۶۵۳ و ۶۸۳ و ۶۰۲ و ۶۰۳ و ۶۳۲ و ۶۴۸ و ۷۵۲ و ۷۶۱ و ۷۷۸ و ۸۲۸ و ۸۳۱ و ۸۶۲ و ۸۸۳ و ۹۰۵ و ۹۰۶ و ۹۳۰ و ۹۳۹ و ۹۴۴ و ۹۵۹ و ۹۷۲ و ۹۷۷ و ۱۰۱۳ و ۱۰۱۴ و ۱۰۱۵ و ۱۰۱۶ و ۱۰۱۷ و ۱۰۱۸ و ۱۰۱۹ و ۱۰۲۰ و ۱۰۲۱ و ۱۰۲۲ و ۱۰۲۳ و ۱۰۲۴ و ۱۰۲۵ و ۱۰۲۶ و ۱۰۲۷ و ۱۰۲۸ و ۱۰۲۹ و ۱۰۳۰ و ۱۰۳۱ و ۱۰۳۲ و ۱۰۳۳ و ۱۰۳۴ و ۱۰۳۵ و ۱۰۳۶ و ۱۰۳۷ و ۱۰۳۸ و ۱۰۳۹ و ۱۰۴۰ و ۱۰۴۱ و ۱۰۴۲ و ۱۰۴۳ و ۱۰۴۴ و ۱۰۴۵ و ۱۰۴۶ و ۱۰۴۷ و ۱۰۴۸ و ۱۰۴۹ و ۱۰۵۰ و ۱۰۵۱ و ۱۰۵۲ و ۱۰۵۳ و ۱۰۵۴ و ۱۰۵۵ و ۱۰۵۶ و ۱۰۵۷ و ۱۰۵۸ و ۱۰۵۹ و ۱۰۶۰ و ۱۰۶۱ و ۱۰۶۲ و ۱۰۶۳ و ۱۰۶۴ و ۱۰۶۵ و ۱۰۶۶ و ۱۰۶۷ و ۱۰۶۸ و ۱۰۶۹ و ۱۰۷۰ و ۱۰۷۱ و ۱۰۷۲ و ۱۰۷۳ و ۱۰۷۴ و ۱۰۷۵ و ۱۰۷۶ و ۱۰۷۷ و ۱۰۷۸ و ۱۰۷۹ و ۱۰۸۰ و ۱۰۸۱ و ۱۰۸۲ و ۱۰۸۳ و ۱۰۸۴ و ۱۰۸۵ و ۱۰۸۶ و ۱۰۸۷ و ۱۰۸۸ و ۱۰۸۹ و ۱۰۹۰ و ۱۰۹۱ و ۱۰۹۲ و ۱۰۹۳ و ۱۰۹۴ و ۱۰۹۵ و ۱۰۹۶ و ۱۰۹۷ و ۱۰۹۸ و ۱۰۹۹ و ۱۱۰۰ و ۱۱۰۱ و ۱۱۰۲ و ۱۱۰۳ و ۱۱۰۴ و ۱۱۰۵ و ۱۱۰۶ و ۱۱۰۷ و ۱۱۰۸ و ۱۱۰۹ و ۱۱۱۰ و ۱۱۱۱ و ۱۱۱۲ و ۱۱۱۳ و ۱۱۱۴ و ۱۱۱۵ و ۱۱۱۶ و ۱۱۱۷ و ۱۱۱۸ و ۱۱۱۹ و ۱۱۲۰ و ۱۱۲۱ و ۱۱۲۲ و ۱۱۲۳ و ۱۱۲۴ و ۱۱۲۵ و ۱۱۲۶ و ۱۱۲۷ و ۱۱۲۸ و ۱۱۲۹ و ۱۱۳۰ و ۱۱۳۱ و ۱۱۳۲ و ۱۱۳۳ و ۱۱۳۴ و ۱۱۳۵ و ۱۱۳۶ و ۱۱۳۷ و ۱۱۳۸ و ۱۱۳۹ و ۱۱۴۰ و ۱۱۴۱ و ۱۱۴۲ و ۱۱۴۳ و ۱۱۴۴ و ۱۱۴۵ و ۱۱۴۶ و ۱۱۴۷ و ۱۱۴۸ و ۱۱۴۹ و ۱۱۵۰ و ۱۱۵۱ و ۱۱۵۲ و ۱۱۵۳ و ۱۱۵۴ و ۱۱۵۵ و ۱۱۵۶ و ۱۱۵۷ و ۱۱۵۸ و ۱۱۵۹ و ۱۱۶۰ و ۱۱۶۱ و ۱۱۶۲ و ۱۱۶۳ و ۱۱۶۴ و ۱۱۶۵ و ۱۱۶۶ و ۱۱۶۷ و ۱۱۶۸ و ۱۱۶۹ و ۱۱۷۰ و ۱۱۷۱ و ۱۱۷۲ و ۱۱۷۳ و ۱۱۷۴ و ۱۱۷۵ و ۱۱۷۶ و ۱۱۷۷ و ۱۱۷۸ و ۱۱۷۹ و ۱۱۸۰ و ۱۱۸۱ و ۱۱۸۲ و ۱۱۸۳ و ۱۱۸۴ و ۱۱۸۵ و ۱۱۸۶ و ۱۱۸۷ و ۱۱۸۸ و ۱۱۸۹ و ۱۱۹۰ و ۱۱۹۱ و ۱۱۹۲ و ۱۱۹۳ و ۱۱۹۴ و ۱۱۹۵ و ۱۱۹۶ و ۱۱۹۷ و ۱۱۹۸ و ۱۱۹۹ و ۱۲۰۰ و ۱۲۰۱ و ۱۲۰۲ و ۱۲۰۳ و ۱۲۰۴ و ۱۲۰۵ و ۱۲۰۶ و ۱۲۰۷ و ۱۲۰۸ و ۱۲۰۹ و ۱۲۱۰ و ۱۲۱۱ و ۱۲۱۲ و ۱۲۱۳ و ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵ و ۱۲۱۶ و ۱۲۱۷ و ۱۲۱۸ و ۱۲۱۹ و ۱۲۲۰ و ۱۲۲۱ و ۱۲۲۲ و ۱۲۲۳ و ۱۲۲۴ و ۱۲۲۵ و ۱۲۲۶ و ۱۲۲۷ و ۱۲۲۸ و ۱۲۲۹ و ۱۲۳۰ و ۱۲۳۱ و ۱۲۳۲ و ۱۲۳۳ و ۱۲۳۴ و ۱۲۳۵ و ۱۲۳۶ و ۱۲۳۷ و ۱۲۳۸ و ۱۲۳۹ و ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱ و ۱۲۴۲ و ۱۲۴۳ و ۱۲۴۴ و ۱۲۴۵ و ۱۲۴۶ و ۱۲۴۷ و ۱۲۴۸ و ۱۲۴۹ و ۱۲۵۰ و ۱۲۵۱ و ۱۲۵۲ و ۱۲۵۳ و ۱۲۵۴ و ۱۲۵۵ و ۱۲۵۶ و ۱۲۵۷ و ۱۲۵۸ و ۱۲۵۹ و ۱۲۶۰ و ۱۲۶۱ و ۱۲۶۲ و ۱۲۶۳ و ۱۲۶۴ و ۱۲۶۵ و ۱۲۶۶ و ۱۲۶۷ و ۱۲۶۸ و ۱۲۶۹ و ۱۲۷۰ و ۱۲۷۱ و ۱۲۷۲ و ۱۲۷۳ و ۱۲۷۴ و ۱۲۷۵ و ۱۲۷۶ و ۱۲۷۷ و ۱۲۷۸ و ۱۲۷۹ و ۱۲۸۰ و ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ و ۱۲۸۳ و ۱۲۸۴ و ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ و ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ و ۱۲۸۹ و ۱۲۹۰ و ۱۲۹۱ و ۱۲۹۲ و ۱۲۹۳ و ۱۲۹۴ و ۱۲۹۵ و ۱۲۹۶ و ۱۲۹۷ و ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ و ۱۳۰۰ و ۱۳۰۱ و ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ و ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ و ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ و ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ و ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ و ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲ و ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ و ۱۳۲۶ و ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ و ۱۳۲۹ و ۱۳۳۰ و ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ و ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ و ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ و ۱۳۴۰ و ۱۳۴۱ و ۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ و ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵ و ۱۳۴۶ و ۱۳۴۷ و ۱۳۴۸ و ۱۳۴۹ و ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲ و ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ و ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ و ۱۳۶۳ و ۱۳۶۴ و ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸ و ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ و ۱۳۷۱ و ۱۳۷۲ و

[illegible]

(۱) محمد بن یوسف السورتی او الحجاج ۔